

--	--	--

המודיעין

בין מדע להרמנויטיקה

הסבר ופירוש המציאות המורכבת הם מהותה של הערכת המודיעין. בניסיונו לאתר את המתודה לביצוע מלאכה רגישה זו, כותב המאמר מבהיר כי המתודה המתאימה צריכה להימצא בקו התפר העדין שבין מדעי הטבע ומדעי החברה

אלקנה (אליק) בר

סטודנט לתואר שני בסוציולוגיה באוניברסיטת אוקספורד. לשעבר קצין מודיעין

מלאכת המודיעין, המתבססת על איסוף מידע ועל עיבודו לצורך הפקת הערכות ותחזיות, זוכה אך לעתים רחוקות לתשומת הלב של תאורטיקנים ושל מומחים למתודולוגיה. אף-על-פי שההערכה המודיעינית היא ללא ספק אחד הנושאים המורכבים ביותר בביטחון הלאומי, מתברר כי החשיבה אודות השיטות והדרכים הנכונות לביצועה איננה מפותחת כלל ועיקר.

אחד הספרים היחידים שנכתבו בישראל אודות המתודה של הערכת המודיעין הוא "הפילוסופיה של המודיעין" מאת יצחק בן-ישראל.¹ בספר זה נעשה ניסיון אמיתי לברר כיצד מתאפשרת עבודת המודיעין: מהו הקשר בין הידיעות הנאספות לבין תוצר העיבוד המכונה הערכה, האם בכלל קיים קשר כזה, וחשוב מכל - האם קיימת מתודה כללית להפקת הערכות מודיעין מדויקות, כלומר: הערכות המאפשרות לחזות נכונה את המציאות.

הדיון בספר נשען על האנלוגיה בין המודיעין לבין המדע (כוונת בן-ישראל היא למדע הקנוני, ולמעשה לפיזיקה). המדע והמודיעין, שניהם לדעת בן-ישראל מוסדות לברור המציאות, שבהם ניתן לזהות תהליכים דומים למדי: הן המדען והן איש המודיעין מנסים להפיק תחזיות מתוך ממצאים אמפיריים. המדען מנסה לספק הסבר וחיזוי לגבי אופן פעולת הטבע, ולשם כך הוא עורך תצפיות וניסויים. באופן דומה, כאשר איש המודיעין נדרש לספק הסבר וחיזוי בנוגע לשאלה, למשל, האם פניה של סוריה למלחמה או לשלום, עליו לנסח הערכה המתבססת על ידיעות, שגם הן מבוססות מסוים תצפיות - על האויב, ולא על הטבע.²

אם קיים אפוא דמיון כה רב בין מדע למודיעין, אזי בחיפוש אחר מתודה כללית לעבודת המודיעין בן-ישראל מציע להיעזר בפילוסופיה המודרנית של המדע. בן-ישראל טוען כי דיון בפילוסופיה של המדע כמוהו כדיון בפילוסופיה של המודיעין: הלוגיקה של המדע ישימה כמעט כפי שהיא לעבודתו של איש ההערכה בתחום המודיעין.³

על בסיס טענה זו בן-ישראל מציג, בין היתר, את הרלוונטיות ואת הבעייתיות של כלל האינדוקציה עבור אנשי המודיעין התרים אחר תקדימים מהעבר לצורך הסקת מסקנות לעתיד.⁴ כמו כן מוסבר עקרון ההפרכה של קרל פופר, המאפשר לפסול השערות שאינן עומדות במבחן הניסיון.⁵ בן-ישראל מוסיף לעקרונות אלה גם את הכלל של פופר הפוסל טענות חסינות בפני הפרכה, ומציג את חשיבותו בפסילת הערכות מודיעין שאינן מוסרות כל מידע לנמעניהן (כגון ההערכה "פני האויב לשלום, אם כי אין להוציא מכלל אפשרות כי פניו למלחמה").⁶

פילוסופיית המדע של פופר מוצגת כבסיס למתודה שאיש המודיעין יכול לאמצה, ואליה מתווספים שכלולים קלים ממשנתו של פילוסוף נוסף של

המדע, תומאס קון.⁷ בניגוד לפופר, טען קון כי הפרכת השערות וקונצפציות באמצעות עובדות אינה אסטרטגיה מעשית עבור אנשי המדע ואנשי המודיעין. מסתבר שעובדות הן תמיד תלויות פרשנות ותאוריה, ועל כן ההבחנה ביניהן מסובכת למדי. בפועל, כשתצפית אינה עולה בקנה אחד עם התאוריה, אנשי המדע נוטים שלא לנטוש את התאוריה, אלא לנסח מחדש כך שתוכל להסביר את התצפית החריגה. בן-ישראל גם מיישם את פילוסופיית המדע של קון בתחום המודיעין, וטוען כי הבעיה העיקרית בעבודת המודיעין איננה התעלמות מעקרון ההפרכה או ניסוח הערכות חסינות בפני הפרכה. הבעיה המרכזית היא שלאנשי המודיעין אין בדרך כלל עניין בשינוי התאוריה שפיתחו, גם כאשר יש אי התאמה קיצונית בין העובדות לבין הערכותיהם. לו היו אנשי המודיעין מתמקדים בניסוח שאלות שיעמידו במבחן את הערכותיהם - אזי הייתה מלאכת הערכת המודיעין משתכללת ומשתפרת בהתמדה.⁸

אם קיים דמיון כה רב בין מדע למודיעין, אזי בחיפוש אחר מתודה כללית לעבודת המודיעין בן-ישראל מציע להיעזר בפילוסופיה המודרנית של המדע

הדיון במתודה הנכונה עבור הערכת המודיעין מסתיים בנקודה זו, כשבן-ישראל מנסה לסכם את עקרונותיה לאור הדיון בפילוסופיה של המדע: על איש המודיעין לנסח השערות ולנסות להפריך, ולשמור על תנאים חברתיים המאפשרים השמעת ביקורת על השערותיו. עליו לגלות רגישות לאי התאמות בין העובדות לבין הערכותיו, וכל העת לבדוק את ההשערות החבויות בעובדות עצמן. בדיקה זו צריכה להביא אותו לידי החלטה: עליו לזנוח את העובדה או את ההערכה.⁹

על ההשוואה בין המדע למודיעין

חלק הארי של טענת בן-ישראל באשר למתודה הנכונה לעבודת המודיעין מתבסס על ההשוואה בין מדע לבין מודיעין. בן-ישראל אמנם מציג כמה טענות נגד אפשריות להקבלה זו, אך הוא פוסל אותן במהרה בזו אחר זו, ומניח כי מכאן ואילך ניתן להתעלם מכל הבדל בין עבודת איש המודיעין לעבודתו של המדען.

כאמור, על רקע זה מציע בן-ישראל עבור המודיעין מתודה הנשענת על הפילוסופיה של מדעי הטבע ובפרט הפיזיקה (לראיה: הדוגמאות הנדונות לאורך הספר שאובות מעבודתם של אייזיק ניוטון

ושל פיזיקאים נוספים), והמחקר המודיעיני מוצג כתחום שאינו שונה מהותית מהמחקר של מדעי הטבע.

כנגד זאת ניתן לטעון כי איש המודיעין, הנדרש לנתח עובדות מתחום הפוליטיקה, הצבא והכלכלה, ולמקם את כולן בתוך הקשר היסטורי מסוים, עוסק בתחום הקרוב יותר דווקא למדעי החברה. לפיכך, למרות ההקבלה שמצא בן-ישראל בין מדעי הטבע למודיעין, אין להתעלם מכמה הבדלים מהותיים הקיימים בין השניים, וניתוח הטענה שלו מעלה סימן שאלה של ממש בנוגע לתקפותה.

מתברר כי בין העוסקים במדעי הטבע ובמדעי החברה (וכן בפילוסופיה של המדעים הללו) קיימת מחלוקת ערה בנוגע למשותף ולשונה בין שני התחומים הללו. במסגרת מחלוקת ארוכת שנים זו נוסחו כמה טיעונים השוללים את הדמיון בין מדעי הטבע ומדעי החברה, והם רלוונטיים בהחלט גם לדיון אודות המודיעין. בהקשר זה ניתן לתאר שתי עמדות עיקריות במחלוקת המדוברת:

- העמדה המאחדת - מדעי הטבע מתבססים על הסברים סיבתיים מובהקים או לפחות צריכים להתבסס על הסברים כאלה, ומדעי החברה אינם שונים מהם. עמדה כזו משתמעת מספרו של בן-ישראל ומהמתודה שהוא מציע לאנשי המודיעין.

- העמדה המבדילה - מדעי הטבע אכן מתבססים על הסברים סיבתיים מובהקים, אך במדעי החברה נדרשים הסברים שונים, ועל כן נדרשת גם מתודה שונה. המחזיקים בעמדה זו גורסים כי תופעות אנושיות אינן ניתנות להסבר באותם המונחים של תופעות הטבע, וכי התעלמות מההבדלים המהותיים בין שני סוגי התופעות הללו אף מכשילה את החוקר ומובילה להסברים מסולפים.¹⁰

כאמור, יישום הפילוסופיה של המדע של קרל פופר וכן של פילוסופים נוספים ממדעי הטבע בתחום המחקר המודיעיני תואם את העמדה שלפיה אין הבדל מהותי בין מדעי הטבע ומדעי החברה. לפי עמדה זו, המכונה לעתים העמדה הנטורליסטית (שמקורה במילה nature, טבע), המחקר בכל תחומי הידע הוא אחיד במאפייניו, ועל כן בכל המדעים נדרש ליישם מתודת מחקר אחידה, שמטרתה ניסוח הסברים בעלי אופי לוגי מובהק. על-פי אסכולה זו כל הסבר לכל תופעה צריך להתבסס על קריטריונים אחידים, ללא הבדל בין מדעי הטבע ומדעי החברה.

מן הראוי לעצור ולשאול האם אמנם ההסברים, שהחוקר נדרש לספק בתחום מדעי החברה והמודיעין, צריכים להיות זהים להסברים המנוסחים בתחום מדעי הטבע? האם יש להתעלם מהעמדה הגורסת כי קיים הבדל בין שני תחומי

הידע הללו, ולפסול מתודות החורגות מהכללים של חקר מדעי הטבע:

על הסברים שונים במחקר המדעי

לרוב, הסבר במדעי הטבע נחשב ככזה כאשר הוא מנוסח במונחים של סיבתיות, ומושם בהקשר רחב יותר שגם מאפשר ניבוי. כך למשל, תנועת הירח סביב כדור הארץ מוסברת באמצעות כלל שלפיו כל גוף בעל מסה x יסתובב סביב כל גוף בעל מסה y כאשר יתקיימו התנאים $C \cap A, B$. המחזיקים בעמדה הנטורליסטית יטענו כי גם ההסבר במדעי החברה צריך להתבסס על קריטריונים דומים כדי שייחשב להסבר ולא לתיאור.¹¹

כנגד עמדה זו, טוענים פילוסופים אחרים של המדע וכן חוקרים במדעי החברה, כי יש הבדל מהותי בין הבנה של תופעות פיזיקליות לבין הבנה של פעולות אנושיות. הכרה בהבדל זה מובילה למסקנה כי אין הכרח לחייב גם את מדעי החברה ליישם קריטריונים דומים לאלה של מדעי הטבע. האם הסבר לפעולה של מנהיג מדינה ייחשב לכזה רק אם

כל מנהיג ינקוט פעולה y כאשר יתקיימו התנאים $C \cap A, B$? דרישה כזו להסבר מחייבת רק את אלה הקושרים כל פעולה אנושית לרציונליות, ואלה רחוקים מלייצג את כלל העוסקים במדעי החברה. יתרה מזו, עובדה היא שגם חקר הרציונליות מתקשה לספק הסבר לכל הפעולות האנושיות, בעוד מתודות מחקר אחרות (פרשניות והוליסטיות) מצליחות לעתים לספק הסברים משכנעים, אף שאינן מאפשרות תמיד לחזות ולנבא התפתחויות חברתיות.¹²

טענה שנייה נגד החלת הקריטריונים של מדעי הטבע על מדעי החברה קשורה למודעות העצמית המאפיינת את פעולתם של בני אדם. עובדה היא שבמדעי הטבע אין משמעות לשאלה כיצד תופס עצם דומם בעל מסה את המציאות. זאת בעוד חוקר מדעי החברה מייחס חשיבות רבה לאופן שבו מושא המחקר שלו תופס את המציאות. לדוגמה: במדעי החברה יש משמעות לשאלה כיצד מרגישה אישה בחברה פרימיטיבית, וכיצד משפיעה הרגשה זו על התנהגותה. במקרה זה הבנת נקודת המבט של הנחקר עשויה לשנות את ההסבר לתצפיות שהמדען אוסף, וללא הבנה זו הוא עלול לספק לתופעה הנצפית הסברים אתנוצנטריים שאינם נאמנים למציאות. חלק מאלה המחזיקים בעמדה זו סבורים כי בדיוק משום כך ההסבר במדעי החברה מחויב דווקא לחרוג ממונחים סיבתיים ולהעניק לתופעות גם פרשנות המתייחסת לנקודת המבט של הנחקר.¹³

על בסיס שתי הטענות הללו ניתן לומר כי איש המודיעין, העוסק לא אחת במתן הסבר וחיזוי לפעולות של בני אדם ושל חברות (societies), נדרש לכלים שונים מאלה של איש מדעי הטבע. עליו להתייחס לכוונות ולאמונות של הנפשות הפועלות ולא רק לפעולות הנצפות שלהם, משום שהתצפית לבדה לא תמיד תאפשר לו הבנה מלאה של המציאות. עליו להתייחס גם למשמעותם של כוחות חברתיים-תרבותיים המשפיעים על התנהגות בני האדם שבהם הוא מתבונן, ולהעניק להם את המשקל הראוי ביחס לרצונותיהם ולכוונותיהם. למעשה, לרשותו של איש מדעי החברה ושל איש המודיעין עומדות לפחות ארבע גישות אפשריות לניתוח פעולות אנושיות ותהליכים חברתיים, שניתן

לתארן באמצעות המטריצה הבאה:¹⁴

העמודה השמאלית של המטריצה מייצגת את העמדה הנטורליסטית, המחפשת הסברים סיבתיים וקבועים הדומים לאלה של מדעי הטבע, ומוצגות בה שתי גרסאות אפשריות של עמדה זו כשהיא מיושמת במדעי החברה. הגרסה הראשונה מתמקדת בפעולות של הפרטים ותרם אחר הסברים המסתמכים על ההעדפות האישיות שלהם. כזו היא, למשל, תאוריית הפעולה הרציונלית של הכלכלנים והמומחים לתורת המשחקים - הפרט נוקט פעולה x משום שזו משרתת באופן המיטבי את התועלת העצמית שלו. חוקרים המחזיקים בגישה זו מניחים כי הפרט פועל משיקולי תועלת עצמית בכל תחומי החיים ולא רק בתחום הכלכלה, וכי התנהגותו ניתנת תמיד לניתוח אינסטרומנטלי: פעולותיו

הבנת נקודת המבט של הנחקר עשויה לשנות את ההסבר לתצפיות שהמדען אוסף, וללא הבנה זו הוא עלול לספק לתופעה הנצפית הסברים אתנוצנטריים שאינם נאמנים למציאות

משמשות תמיד אמצעי להגשמת רצונותיו, והדבר היחיד המניע אותו היא סיפוק מאוויו. הגרסה השנייה מניחה כי קיימים מנגנונים חברתיים נסתרים, המפעילים על כל אדם לחץ סיבתי ומשפיעים על התנהגותו. על-פי גישה זו, חברה איננה רק אוסף של פרטים, ועל כן יש לבחון את פעולותיהם של בני אדם באופן הוליסטי ולהתמקד בהשפעה של מוסדות חברתיים, של מעמדות ושל מאפיינים קבוצתיים נוספים (כגון השתייכות אתנית) על ההתנהגות של קבוצות ושל פרטים בחברה. גישה זו מאפיינת, למשל, תפיסות סוציולוגיות-מרקסיסטיות (אך בהחלט לא רק אותן), המנתחות את המבנה המעמדי של החברה האנושית כבסיס להסבר של תהליכים היסטוריים, פוליטיים וחברתיים. תפיסות אלה מסבירות מדוע

סיבתיות	פרשנות	
1	3	אינדיווידואליזם
2	4	הולניזם

ספר נוסף של פרופ' יצחק בן-ישראל הדן בסוגיית הערכת המודיעין

ישראל. זאת משום שהתברר עתה כי פילוסופיית המדע של פופר והמתודה הנגזרת ממנה הן רק חלק מהארסנל שצריך לעמוד לרשותו של איש המודיעין בניסיונותיו להסביר את המציאות.

עם זאת, ברור לחלוטין שיש מקום רב גם למתודה שהציע בן-ישראל ולהסברים סיבתיים (נעדרי פרשנות) במחקר המודיעיני, ויעידו על כך דוגמאות למכביר: החל בתצפיות המפריכות שהיו יכולות להוביל לשבירת הקונצפציה ששררה לפני מלחמת יום הכיפורים, וכלה במודלים של תורת המשחקים המסבירים היטב את התנהלות מנהיגי ארצות הברית וברית המועצות בעת משבר הטילים בקובה.

אם כך, מתי על איש המודיעין להסתמך על הסברים סיבתיים, ומתי עליו להשאיר מקום לפרשנות? מענה אפשרי לשאלה זו ניתן למצוא דווקא בספרו של בן-ישראל, המזכיר ומתאר ארוכות את דמותו של ר' ו' גיוס, ראש המודיעין המדעי הבריטי במלחמת העולם השנייה.

גיוס, פיזיקאי בהשכלתו, שהתבקש על-ידי צ'רציל לסייע למאמץ המלחמתי בזמן מלחמת העולם השנייה, כתב ספר עב כרס אודות פעילותו שלו בשנות המלחמה.²⁰ בן-ישראל הסתייע בספר זה וכן בהתכתבויותיו ובפגישותיו עם גיוס לצורך ניסוח המתודה להערכת המודיעין. אלא שעיון

כוונות או רצונות בקרב בני אדם. לטענתם, כל אדם הוא שחקן פעיל ובעל אישיות - יש לו כוונות עצמאיות, ערכים שגיבש לעצמו ורצונות עצמאיים, ויש להבין את התנהגותו לנוכח כל אלה.¹⁸

הגרסה השנייה מתמקדת גם היא במשמעות, אך במקרה זה מדובר בהבנת המשמעות כפי שהיא מתבטאת בין היתר בתרבות, במנהגים ובשפה. אלה משותפים לכלל בני האדם, ומשמעותם אינה סובייקטיבית. על כן החוקרים הדוגלים בגישה זו ינסחו הסברים הוליסטיים לתהליכים חברתיים, מבלי לנתח כל פרט ופרט בנפרד. בנוסף, יתמקדו חוקרים אלה בהשפעתם של תפקידים חברתיים על התנהגותם ועל הכרעותיהם של בני אדם מתוך ההנחה כי בני אדם יפעלו תמיד בהתאם לתפקיד שהם ממלאים בחברה. לדוגמה: ההסבר להתנהגותם השונה של שני אנשים יתבסס בראש ובראשונה על העובדה שהאחד הוא איש צבא בעוד השני הוא פוליטיקאי.

ניתן לציין כי הסיבה לכך שלרשות חוקרי מדעי החברה עומדות לפחות ארבע גישות אפשריות להסבר נעוצה בעובדה שניתן גם לנסות ולשלב בין אינדיווידואליזם והוליסם כדי לנסח הסברים המייחסים השפעה רבה לסוגים שונים של כוחות הפועלים על בני האדם.¹⁹

ייתב לאיש המודיעין אם יכיר את מתודות החקירה השונות של מדעי החברה והטבע כדי שיוכל לאפשר לעצמו הבנה מלאה של מרחב התופעות האנושיות

לפיכך, ניתן ללמוד כי הכרה בייחוד של מדעי החברה כתחום מחקר הבוחן תופעות שונות מאלה הנבחנות במדעי הטבע, מאפשרת לגלות מגוון רחב של מתודות חקירה, שכל אחת מהן מצליחה להסביר תופעות מסוימות, אך נכשלת בניסיון להסביר אחרות. במסגרת מאמר זה לא אדון בכשלים ובבעיות של כל אחת מהמתודות השונות, ועל כן בשלב זה אסתפק בקביעה כי ייתב לאיש מדעי החברה ולאיש המודיעין אם יכיר את כולן, כדי שיוכל לאפשר לעצמו הבנה מלאה של מרחב התופעות האנושיות.

על הבחירה בין סוגי הסבר שונים

אם אשוב בשלב זה לטענה כי המחקר המודיעיני דומה במקרים רבים למחקר בתחום מדעי החברה, יתגלה קושי להחיל על עבודת המודיעין את המתודה של מדעי הטבע כפי שהיא, כפי ששאף לעשות בן-

בני אדם מסוימים מזדהים עם פעולה מסוימת בעוד אחרים מתנגדים לה.¹⁵

חשוב להדגיש כי בשתי הגרסאות של העמדה הנטורליסטית תימצא הקפדה על הסברים סיבתיים ועל יכולת הניבוי. אנשי תורת המשחקים ינסו לנבא, למשל, את תוצאותיה של מערכת בחירות באמצעות ניתוח מתמטי-כמותי, המניח כי כל אדם ינסה להפיק את התועלת המרבית שלו באמצעות בחירת המפלגה המועדפת עליו ולייחס משמעות שולית לאידאולוגיה ולנאמנות של קבוצות אתניות מסוימות לערכים או לדמויות ציבוריות נערצות. לעומתם סוציולוגים מרקסיסטיים ינבאו את תוצאתן ההכרחית של הבחירות על-פי ניתוח המבנה המעמדי של החברה ועל בסיס מאזן הכוחות בין המעמד השליט למעמדות הנשלטים.¹⁶

העמדה הימנית במטריצה שלעיל מציגה את החלופה להסברים הסיבתיים-פיזיקליים. זוהי הגישה הפרשנית המתמקדת בהבנה הפנימית של החברה הנחקרת ותרזה אחר המשמעות של הפעולות הנצפות (ולא אחר הסיבות שגרמו להן). המחזיקים בגישה זו טוענים כי "משמעות" היא קטגוריה אנושית ייחודית, שאינה חלה על התופעות הנחקרות במדעי הטבע: לפעולה האנושית יש תמיד תכלית וכוונה, היא מושפעת מערכים ומציפיות נורמטיביות (שלרוב אינן רציונליות), ובנוסף מתלווה אליה הבעת רגש.

גישת הפרשנות או בשמה הלועזי - הרמנויטיקה (מן המילה היוונית hermeneus - פרשן, מתורגמן) מדגישה את ההקשר שבו בוצעה פעולה מסוימת, ועל כן היא מתמקדת בכוונותיהם של מושאי המחקר וכן בנורמות ובערכים לשם הבנת התנהגות אנושית ותהליכים חברתיים. על-פי גישה זו התצפית לבדה אינה מאפשרת להבחין בין פעולות דומות שמשמעותן שונה, ומכאן החשיבות של הבנת הפעולה הנצפית מנקודת המבט של מושא המחקר. לדוגמה, ללא הבנת ההקשר והכוונה לא ניתן להבין את ההבדל המהותי בין דמעות של עצב לבין דמעות של שמחה. בשני המקרים תתאר התצפית אדם בוכה, אך התמקדות בהקשר ובכוונה תאפשר להבחין בהבדל בין בכי מסוג אחד לבין בכי מסוג אחר.¹⁷

כפי שניתן לראות במטריצה, גם הגישה הפרשנית נחלקת לשתי גרסאות: אינדיווידואליסטית והוליסטית. על-פי הגרסה הראשונה המשמעות של פעולות אנושיות היא בראש ובראשונה סובייקטיבית, ומשום כך על המחקר להתמקד בפעולות של הפרט ובמשמעות שהוא מייחס לפעולותיו. ניתן לומר כי חוקרים הנוקטים את הגישה הפרשנית-אינדיווידואלית, סבורים כי חברה היא סך הפרטים המרכיבים אותה, ועל כן הם מסרבים להתבונן בחברה כעל יש נפרד המכונן

פיגוע באוטובוס אגד בחיפה ב-5 במרס 2003. בפיגוע נהרגו 17 אנשים ונפצעו 53 | הבנת המשמעויות שיש לפעולת ההתאבדות בעיני המתאבד ובעיני החברה שאליה הוא משתייך עשויה לתרום להבנת התופעה וכן להצביע על הגורמים העיקריים המשפיעים על המוטיבציה של מתאבדים פוטנציאליים לבצע פיגועי התאבדות

לפלסטינים לא רק שאינה נראית סבירה, אלא אף איננה תואמת את המציאות. ההסבר הרציונלי לפעולות ההתאבדות שביצעו עשרות פלסטינים בעשור האחרון גם לא מאפשר לישראלים להבין מדוע פלסטינים מסוימים בחרו להתאבד, בעוד רבים אחרים, שלהם מאפיינים סוציו-אקונומיים דומים, נמנעים מכך.²¹

גם הגישה הסיבתית-הוליסטית אינה מאפשרת להציג הסבר משכנע לתופעת המתאבדים. ניתוח של מגננונים חברתיים נסתרים הגורמים לצעירים פלסטינים לבחור בהתאבדות מעורר את הרושם כי הצעיר הפלסטיני אינו מודע כלל לגורמים האמיתיים המביאים אותו לבחור בהתאבדות. הסבר מעין זה נשמע תמוה, במיוחד נוכח העובדה שהמתאבדים נוטים להצהיר באופן ברור על המניעים לביצוע פעולת ההתאבדות, ואלה שונים מאוד מהמניעים הנסתרים שתציע הגישה הסיבתית-הוליסטית. מטרידה במיוחד העובדה שהסבר כזה מעלה ספק באשר למידת האחריות של המתאבד לפעולותיו, שכן אם המתאבד פועל בהשפעת גורמים חברתיים שאיננו מודע להם כלל, כיצד ניתן לתבוע ממנו אחריות למעשיו?

לעומת שתי הגישות הסיבתיות, יתמקד הניסיון להסביר את תופעת המתאבדים בעזרת שתי

אם כך, מתי על איש המודיעין להסתמך על הסברים סיבתיים, ומתי עליו להשאיר מקום לפרשנות?

בלבד? לטענתי, התשובה לשאלה זו היא שלילית. הסתמכות על הגישה הנתורליסטית בלבד עלולה להוביל להסברים פשטניים מדי לחלק לא מבוטל מהתופעות האנושיות ומהתהליכים המתרחשים בכל חברה. במקרים מסוימים גישה זו לא תאפשר להבין לעומקה את המציאות, לא כל שכן לנסח הערכות מודיעין מדויקות.

ניתן להמחיש בעיה זו באמצעות תופעת המתאבדים הפלסטינים ולנסות להסבירה באמצעות גישות המחקר השונות המופיעות במטריצה. כל ניסיון להחיל על המתאבדים הסבר סיבתי-אינדיווידואלי ייתקל מיד בבעיה קשה: כיצד ייתכן שאדם בוחר בהתאבדות כפעולה שמטרתה השגת מרב התועלת העצמית שלו? הרי המתאבד אינו נהנה מתוצאות חיוביות כלשהן של מותו. גם הניסיון לתאר את התהליך שהוביל להתאבדות כבחירה בפעולה היעילה ביותר להשגת המטרה אינו מוצלח: המחשבה שבאמצעות פעולת התאבדות יוכל אדם יחיד לשנות את המציאות הפוליטית בין ישראל

בספרו של ג'ונס מגלה כי רובן המכריע של השאלות, שאותן נדרש לפתור בעת המלחמה, היו שאלות מודיעיניות טכניות: מהן יכולותיו של טיל גרמני מדגם מסוים או כיצד מגלה המכ"ם הגרמני את המטוסים הבריטיים במרחק רב מאדמת גרמניה. זהו סוג אחד מני רבים של שאלות מודיעיניות, והוא שונה מהותית מסוגים אחרים. סוג נוסף של שאלות מודיעיניות, שנוטה לעורר ויכוחים רבים יותר בקרב אנשי המודיעין, והוא סוג השאלות המדיניות-חברתיות: האם פניו של מנהיג מסוים לשלום או למלחמה? האם במערכת הבחירות הקרובה במדינת אויב תזכה מפלגה קיצונית או מפלגה מתונה?

באופן לא מפתיע, מתברר שההבחנה בין שני הסוגים הללו של שאלות מודיעיניות תואמת להבחנה שבדרך כלל נעשית בדיוני מודיעין - בין יכולות לבין כוונות. במחקר היכולות של האויב (מספר הדיוויזיות הכשירות, הטכנולוגיות המיוחדות שיש לכווחותיו השונים וכדומה) אכן ניתן להיעזר רבות במתודה מדעית הדומה לזו של מדעי הטבע, ולעתים נדירות יותר יש לעבור למתודה פרשנית. השאלה המתבקשת היא האם מחקר של כוונות האויב ומנהיגיו וניסיונותו להסביר מהלכים אסטרטגיים (מדיניים או צבאיים) שנקטה הנהגת האויב, יכולים להסתמך על מתודה כזו

הגישות הפרשניות בנייתן הערכים של החברה הפלסטינית ובציפיות הנורמטיביות שלה מהצדדים הפלסטיניים. חשיפת המסרים הבלתי כתובים של החברה הפלסטינית המתבססים על התרבות, המנהגים והשפה (וכן על ההיכרות עם רמת החיים והמצוקות המאפיינות חברה זו) עשויה לאפשר לחוקר למקם את פעולת ההתאבדות בתוך הקשר היסטורי, סוציולוגי ודתי ובכך לתרום רבות להבנת תופעת ההתאבדות.

מובן שבנקיטת הגישה הפרשנית (הן בגרסה האינדיווידואליסטית והן בגרסה ההוליסטית) טמון גם קושי לא מבוטל: מצד אחד הניסיון להבין את המתאבדים מתוך נקודת המבט שלהם עלול לגרום לחוקר להתמקד ב"עצים" במקום ב"יער" כולו, ומצד שני כל ניסיון להכללה ולמחקר השוואתי

הכללים שניסח בן-ישראל כמתודה למחקר המודיעיני עשויים להתברר כיעילים למדי לפתרון חלק ניכר מהבעיות שעמן אנשי המודיעין נדרשים להתמודד

יגרום בהכרח לעיוות נקודת המבט הייחודית של כל פרט. על כן מתעורר הקושי בניסוח הסבר שיהיה בעל משמעות עבור אדם הניצב מחוץ לתרבות הפלסטינית. מאחר שיכולת ההכללה והניבוי של הגישה הפרשנית היא מוגבלת ביותר, נראה שנקיטת הגישה הפרשנית אינה מקילה על ניסוח מסקנות מעשיות באשר לעתיד תופעת המתאבדים: האם היא צפויה להתרחב או להצטמצם? האם ניתן בכלל לנקוט אמצעים שישפיעו על המתאבדים או שהדת והמנהגים ימשיכו להוביל את הפלסטינים לנקוט פעולות התאבדות כחלק מתרבות הטבועה בהם? עם זאת, נקיטת הגישה הפרשנית מסייעת להבין בצורה הטובה ביותר את הלך הרוח המוביל אדם לביצוע פעולת התאבדות. הבנת המשמעויות שיש לפעולת ההתאבדות בעיני המתאבד ובעיני החברה שאליה הוא משתייך עשויה לתרום להבנת התופעה וכן להצביע על הגורמים העיקריים המשפיעים על המוטיווציה של מתאבדים פוטנציאליים לבצע פיגועי התאבדות. בהקשר זה יש להבהיר כי אין לפרש את נקיטת הגישה הפרשנית כמתן לגיטימציה לפעולות ההתאבדות ולהרג של אזרחים באופן חסר אבחנה. לדעתי יש הבדל ברור בין נקיטת גישה הרמנויטית ובין הזדהות ומתן לגיטימציה, ואין להסיק מכך כי החוקר מסכים עם התופעה או משלים עמה.

ניתן להעריך כי בן-ישראל, מתמטיקאי ופיזיקאי בהשכלתו (בנוסף להיותו ד"ר לפילוסופיה), הושפע לא רק מספרו של ג'ונס, אלא גם ממתודות המחקר הנלמדות ומיושמות בתחום מדעי הטבע, ועל כן הוא התמקד בהסברים סיבתיים וברלוונטיות שלהם למחקר המודיעיני. אין ויכוח על כך שאנשי המודיעין עשויים למצוא עזר רב במתודה שניסח בן-ישראל, אך כדי שתהיה זו מתודה שלמה, יש להוסיף לה גם את מתודות המחקר הפרשניות. על אנשי המודיעין לברר בכל פעם מחדש על איזו משבצת במטריצה עליהם לעמוד, משום שרק התמהיל בין הסברים סיבתיים ופרשניים, לצד ההכרה בשוני הרב שבין הדגשת האינדיווידואליזם לעומת הדגשת ההוליסם, יוכל לאפשר את בירור המציאות לאשורה.

כאמור, הכללים שניסח בן-ישראל כמתודה למחקר המודיעיני עשויים להתברר כיעילים למדי לפתרון חלק ניכר מהבעיות שעמן אנשי המודיעין נדרשים להתמודד. זוהי ללא ספק תרומה רבה וחשובה לעיסוק במתודולוגיה של המודיעין, שבאופן תמוה כמעט ואינה מטרידה את העוסקים במלאכת ההערכה והמחקר. הסיבה שהמתודה שהציע בן-ישראל נותרה חסרה היא שספרו אינו מתייחס באופן מספק לקו התפר העדין והמורכב שבין מדעי הטבע ומדעי החברה.

מאמר זה נועד להבהיר מדוע בעת ניסוח המתודה של המודיעין, לא ניתן להתעלם מקו התפר בין שני תחומי הידע הללו. היות והספרות העוסקת במחקר המודיעיני ובשיטותיו היא מעטה, טוב יעשו אנשי המודיעין אם ירכשו את השכלתם הן בתחום מדעי החברה והן בתחום מדעי הטבע, כדי לסגל לעצמם הרגלי חשיבה מתאימים. אולי כך יימנעו מהטעויות שכבר סימנו עבורם פילוסופים וחוקרי מדעי החברה.

תודתי לד"ר גדי פרודובסקי על שפתח בפניי צוהר לפילוסופיה של מדעי החברה.

הערות

1. יצחק בן-ישראל, **הפילוסופיה של המודיעין**, תל-אביב, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, 1999
2. שם, עמ' 9, 14-15, 40
3. שם, עמ' 17
4. שם, עמ' 37-41, 50-52
5. שם, עמ' 45-50, 61-75
6. שם, עמ' 53-58
7. שם, עמ' 106-111
8. שם, עמ' 73-86
9. שם, עמ' 105-111
10. שתי עמדות נוספות, שמפאת קוצר היריעה לא אעסוק בהן במסגרת המאמר הן אלה: א. מדעי הטבע אינם מתבססים רק על הסברים

11. סיבתיים מובהקים, וגם אינם צריכים להתבסס רק על הסברים שכאלה, ובכך הם דומים למדי למדעי החברה
12. מדעי הטבע אינם מתבססים רק על הסברים סיבתיים מובהקים, ועדיין יש הבדל בינם לבין מדעי החברה, שם סוגי ההסבר והמתודות נרחבים בהרבה
13. ראו לדוגמה: ק' ג' המפל, "הסבר במדע ובהיסטוריה", בתוך אלעזר וינריב (עורך), **חשיבה היסטורית: קובץ מאמרים בפילוסופיה של ההיסטוריה**, תל-אביב, האוניברסיטה הפתוחה, 1985
14. Martin Hollis, *The Philosophy of Social Science*, Cambridge University Press, 1994, pp. 5-20
15. שם, עמ' 16-20
16. מטריצה זו מופיעה בספרו של הוליס (לעיל הערה 12). את המונחים המופיעים במטריצה שבספר זה תרגמתי לעברית באופן חופשי למדי (ולאו דווקא בהתאם למשמעותם המקובלת באנגלית) לצורך מאמר זה
17. ראו הסברים נטורליסטיים-הוליסטיים בסוציולוגיה אצל אמיל דורקהיים, **הכללים של המתודה הסוציולוגית**, רסלינג, 2006, עמ' 57-93
18. ניתן לתאר את הגישה האינדיווידואליסטית ככזו המספקת הסברים במבנה של bottom up, המתבסס על יחידים ששכום הפעולות של כל אחד ואחד מהם הוא שיוצר את המציאות החברתית; זאת בעוד הגישה ההוליסטית מספקת הסברים על-פי מבנה הפוך - top down, שעל-פיו המציאות מוכתבת ליחידים, והם פועלים בתוכה בהתאם למעמדם, למינם וכדומה
19. הוליס (לעיל הערה 12), עמ' 144
20. ראו למשל: Jon Elster, *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge University Press, 1989, pp. 3-13, 91-124
21. השילוב בין שתי העמדות של הטבלה, כלומר בין נטורליזם (או סיבתיים) לבין פרשנות הוא קשה הרבה יותר, ועל כן נדיר להיתקל בניסיון לחבר שתי גישות אלה להסבר אחד
22. ר' ו' ג'ונס, **מלחמה סודית ביותר**, תל-אביב, מערכות, 1984
23. גם הניסיון להחיל את ההסבר הסיבתי-אינדיווידואלי על החברה הפלסטינית כולה ולראות בה "שחקן" המנסה להפיק את מרב התועלת על-פי עקרונות הבחירה הרציונלית אינו מוצלח. ניסיון כזה מתחמק מהשאלה מדוע דווקא פלסטינים מסוימים בוחרים למות בעוד אחרים נמנעים מכך. על כן הוא אינו מאפשר לתת הסבר מלא (ולא כל שכן מענה אופרטיבי מתאים) לתופעה זו